

ZARIBBOY DO'SIMOV ILMIY ISHLARIDA "AVESTO" VA O'ZBEK ONOMASTIKASI MASALALARI

Artikova Sayida Aralbayevna
saidaartikova946@gmail.com

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zaribboy Do'simovning ilmiy merosida "Avesto" va o'zbek onomastikasi masalalarining yoritilishi tahlil qilinadi. Olimning Xorazm toponimiyasi, tarixiy nomlar va ularning etimologik xususiyatlarini o'rganishga oid qarashlari hamda "Avesto" onomastik materiallarining o'zbek nomshunosligi uchun ilmiy ahamiyati yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va onomastik tahlil usullaridan foydalaniladi.

Kalit so'zlar: "Avesto", o'zbek onomastikasi, toponimika, Xorazm toponimiyasi, tarixiy nomlar, etimologiya, nomshunoslik

"AVESTA" AND UZBEK ONOMASTICS IN THE SCHOLARLY WORKS OF ZARIBBOY DUSIMOV

Artikova Sayida Aralbayevna
saidaartikova946@gmail.com

Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni

Abstract: This article examines the treatment of issues related to the "Avesta" and Uzbek onomastics in the scholarly heritage of Zaribboy Dosimov. It highlights the scholar's views on Khorezm toponymy, historical names, and their etymological features, as well as the scholarly significance of onomastic materials from the "Avesta" for Uzbek onomastic studies. The study employs historical-comparative and onomastic analytical approaches.

Keywords: "Avesta", Uzbek onomastics, toponymy, Khorezm toponymy, historical names, etymology, onomastics

O'zbek nomshunosligida (onomastikasida) qadimgi qatlamni, xususan, mintaqa toponimiyasi va antroponimiyasining tadrijiy taraqqiyotini o'rganishda eng qadimgi yozma yodgorliklarning o'rni beqiyosdir. Ushbu yo'nalishda Markaziy Osiyo va Eron xalqlarining mushtarak ma'naviy-madaniy merosi hisoblangan "Avesto" asari nafaqat diniy-falsafiy va tarixiy, balkim nodir lingvistik, xususan, onomastik manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Z.Do'simov Xorazm vohasi onomastik tizimining

shakllanishini bevosita "Avesto" va qadimgi xorazmiy tili substratlari bilan uzviy bog'liqlikda tadqiq etgan.

Olimning ilmiy merosini zamonaviy eronshunoslik va toponimika yutuqlari fonida tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Z.Do'simovning mikrotoponimik va lingvistik xulosalari jahon olimlarining makrogeografik tadqiqotlarini organik ravishda to'ldiradi va lisoniy jihatdan tasdiqlaydi.

Jahon eronshunosligi va turkiyshunosligida "Avesto"ning yaratilgan vatani va undagi geografik nomlarning real makoni xususidagi bahslar uzoq yillardan beri davom etib keladi. Tojikistonlik tadqiqotchi N.J.Xodjaeva o'zining "Историческая география Центральной Азии по данным "Авесты" и пехлевийских источников" nomli dissertatsiyasida qayd etishicha, bu muammo XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab G'arb olimlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Xususan, M.Brill, F.Jasti, X.Yul, V.Geyger, V.Tomashek, A.Steyn, A.Jekson kabi olimlar antik davr yunon va lotin manbalariga tayangan holda qadimgi eroniy daryolar va makonlarni lokalizatsiya qilishga uringanlar [1, B. 4-5].

XX asr boshlarida nemis olimi K.Bartolome tomonidan tuzilgan "Qadimgi eroniy lug'at" (Altiranisches Wörterbuch) bu borada yirik qadam bo'ldi. K.Bartolome birinchi bo'lib "Avesto"dagi barcha tog', daryo, dengiz va ko'llarning nomlarini tizimlashtirdi hamda ularni lokalizatsiya qilishga urindi. Uning izdoshi I.Markvart esa lingvistik materiallar va antik manbalar asosida Vaxvi Datiya, Xvastra, Xvaspa, Xvarnaxvati va Urvada kabi daryolarni real geografiyaga moslashtirdi. Bu davrda rus sharqshunosligida akademik V.V.Bartold o'zining eron va Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasiga oid asarlarida arab va fors yozma manbalarini "Avesto" bilan qiyoslab o'rganish an'anasini boshlab berdi [1, B. 5].

XX asrning o'rtalarida G'arb eronshunosligida A.Teyl, E.Benvenist, A.Kristensen, X.Nyuberg kabi olimlar tomonidan *Ranxa*, *Vaxvi Datiya* daryolari, *Vorukasha* va *Putika* dengizlari, shuningdek, *Chaychasta*, *Xaos-rava* ko'llari nomlari lingvistik va mahalliy manbalar asosida chuqur o'rganildi. Ularning aksariyati antik davr mualliflari ma'lumotlarini mahalliy (pahlaviy) manbalar bilan to'ldirib bordilar. Aynan shu davrda sho'rolar arxeologiyasida buyuk burilish yuz berdi: S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi materiallari "Avesto"da tilga olingan makonlar shunchaki mifologik emasligini, balki Markaziy Osiyodagi real dehqonchilik vohalariga mos kelishini isbotladi. S.P.Tolstovning arxeologik dalillari avestaviy gidronimlarni real daryo o'zanlari bilan bog'lashga imkon yaratdi [1, B. 6].

XX asrning ikkinchi yarmi va oxirlarida V.I.Abaev, V.M.Masson, I.M.Dyakonov, B.G.G'afurov, Y.E.Kuzmina, shuningdek, M.Boys, D.Monshi-Zade, J.Noli, G.M.Bongard-Levin, E.A.Grantovskiy kabi olimlar toponimik lokalizatsiyada nafaqat lingvistika, balki arxeologiya va mifologiyani ham uyg'unlashtirdilar. Ayniqsa, G.Morgensterne, I.M.Stebelin-Kamenskiy va V.I.Bushkovlarning qadimgi eroniy tillar

izlarini zamonaviy tillar toponimiyasida tadqiq etishi mintaqaviy onomastika uchun yangi ufqlarni ochdi [1, B. 6-7].

Mana shu keng qamrovli tarixshunoslik bazasiga tayangan holda, N.J.Xodjaeva I.V.Pyankov tomonidan ishlab chiqilgan "orogidrografik sxema" (tog'-daryo-dengiz) tamoyilini rivojlantirib, "Avesto" geografiyasini makro miqyosda tizimlashtiradi. U asarda tilga olingan 54 ta tog', 18 ta daryo va 9 ta dengiz-ko'llarni klassifikatsiya qiladi. Olimaning eng muhim xulosasi shundaki, *Xara Berezaiti* (tog') - *Vaxvi Datiya* va *Ranxa* (daryolar) - *Vorukasha* (dengiz) tizimi aynan Tyan-Shan-Pomir-Hindiqush tog'lari, Sirdaryo-Amudaryo va Orol dengizi havzasiga mutlaqo mos tushadi [1, B. 13-14].

Agar N.J.Xodjaeva va jahon eronshunoslari masalaga makrogeografik va tarixiy nuqtayi nazardan yondashib, qadimgi nomlarning real chegaralarini chizgan bo'lsalar, professor Z.Do'simov bu konsepsiyaning lingvistik va mikrotoponimik isbotini o'zbek nomshunosligida yaratib berdi. Olim o'zining "Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма" nomli doktorlik dissertatsiyasida hamda "Xorazm toponimlari" (1985) monografiyasida mahalliy gidronimik va toponimik indikatorlarning tarixiy-etimologik ildizlari bevosita "Avesto" tili va qadimgi sharqiy eroniy tillar substratlari bilan bog'lanishini ko'rsatib o'tadi. Masalan, "Avesto"dagi mashhur *Vorukasha* (*Vourukasha* - keng ko'rfazli, cheksiz) dengizining lokalizatsiyasi ko'pchilik tadqiqotchilar (jumladan, N.Xodjaeva) tomonidan Orol dengiziga nisbat beriladi. Z.Do'simov bu tarixiy farazni sof lingvistik dalillar bilan tasdiqlaydi. U qadimgi eroniy tillardagi *vouru* / *uru* (keng, katta) so'zining Xorazm vohasi mahalliy gidronimiyasi va toponimiyasidagi o'rnini tahlil qiladi. Olimning ta'kidlashicha, bu so'zning ildizlari nafaqat yirik makrotoponimlarda, balki mahalliy aholining kundalik iste'molidagi mikrogidronimlarda ham yashiringan bo'lib, ular turkiylashuv davrida aynan "ulkan", "katta" sifatlariga kalka qilingan holda (masalan, *Ulliko'l*, *Ulkan ko'l*, *Katta oqar*) saqlanib qolgan.

Shuningdek, Z.Do'simov Orolbo'yi mikrogidronimiyasidagi *chungul* (ko'l yoki daryoning eng chuqur, girdob joyi) va *aydin* (ko'lning o'simliksiz ochiq, keng joyi) kabi nodir mahalliy geografik terminlarni tahlil qiladi. Bu gidronimik indikatorlar (masalan, *Sarichungul*, *Chortanli chungul*, *Qorong'i aydin*) faqat shu mintaqa uchun xos bo'lib, ularning semantik chuqurligi "Avesto" davri tabiat manzarasini, xususan, *Vorukasha* ko'llari va irmoqlarining tabiiy holatini ifodalovchi qadimiy leksika bilan tipologik jihatdan bevosita uzviydir [4, B.283.].

Avestaviy tog' tizmalarining (oronimlarning) lokalizatsiyasida ham shunday mushtaraklik ko'zga tashlanadi. N. Xodjaeva "Avesto"dagi 54 ta tog'ni real va mifik guruhlarga ajratib, ularning aksariyatini Pomir va Hindiqush tog'lariga bog'laydi [1, B. 11]. Z.Do'simov esa Xorazm vohasidagi *qir*, *bo'z*, *to'ba*, *dapa* kabi oronimik indikatorlarning tarixiy transformatsiyasini o'rganadi. Olimning qayd etishicha,

Amudaryo etaklaridagi yassi tepaliklar (*Chingizning qiri, Qoratepa, Oqtepa*) mintaqa toponimiyasida qadimgi eroniy *gairi* (tog‘) tushunchasining semantik transformatsiyasi sifatida maydonga chiqadi, ya’ni baland tog‘lar yo‘q bo‘lgan cho‘l va voha landshaftida mahalliy aholi kichik do‘nglik va qirlarni ham makro-oronimlar darajasida ulug‘lagan.

Toponimik nominatsiyada insonning makonni qanday anglashi va fazoviy mo‘ljal (orientatsiya) olish tizimi g‘oyat muhim rol o‘ynaydi. Qadimgi hind-ironiy xalqlarida, xususan, zardushtiylik dunyoqarashida fazoviy mo‘ljal olish tizimi bevosita quyoshning chiqishi va botishiga asoslangan edi. Qadimgi ariylar tonggi ibodat vaqtida yuzlarini quyosh chiqar tomonga (Sharqqa) burib turganlar. Shu sababli ularning dunyoqarashida Sharq - oldingi, yuqori va muqaddas tomon, G‘arb - orqa, past tomon, Janub - o‘ng tomon, Shimol esa chap (yovuzlik keladigan) tomon hisoblangan.

Z.Do‘simov Xorazm vohasi mikrotoponimiyasidagi funksional indikatorlar - *yuqori, past, to‘man* so‘zlarining semantikasini tahlil qilar ekan, hayratlanarli lingvomadaniy kashfiyotni amalga oshiradi. Olimning yozishicha: “*Bo‘yli, past, baland, oyoq* so‘zlari Xorazm toponimiyasida muhim rol o‘ynaydi... Bu so‘zlar obyektning balandlikda yoki pastlikda joylashganini emas, balki quyoshning harakati bilan bog‘liqdir. *Bo‘yli, yuqori yoki baland* - kunchiqar, sharq; *past* yoki *to‘man* - kunbotar, g‘arb tomondir” [3, B. 98-99.]. Demak, Xorazmdagi *Yuqori ovul, Past ovul, Baland ko‘prik, Past ko‘prik* kabi toponimlar relefning baland-pastligini emas, balki aynan qadimgi hind-ironiy (avestaviy) fazoviy mo‘ljal tizimidagi Sharq va G‘arb yo‘nalishlarini ifodalaydi. Bu - makrogeografik mifologiyaning zamonaviy sheva va toponimiyada ming yillar davomida tirik saqlanib qolgan noyob lisoniy substratidir.

N.J.Xodjaeva o‘z tadqiqotida shunday muhim xulosani ilgari suradi: “Markaziy Osiyoning ko‘plab daryolari ming yillar davomida o‘z o‘zanini o‘zgartirgan. Avesta daryolarini to‘g‘ri identifikatsiya qilish uchun mintaqaning sug‘orish tarixi va manbalariga murojaat qilish zarur” [1, B. 8.].

Professor Z.Do‘simov aynan shu vazifani mikrotoponimika va dialektologiya vositasida muvaffaqiyatli amalga oshirdi. Olim Xorazm shevalari va toponimiyasida faol qo‘llanuvchi, biroq boshqa hududlarda kam uchraydigan suv va irrigatsiya terminlarining etimologiyasini qadimgi Sharqiy Eron (xorazmiy va so‘g‘d) tillariga, bilvosita “Avesto” leksikasiga borib taqaladi. Sun‘iy sug‘orish tizimlari paydo bo‘lishi bilan tabiiy daryo nomlarining semantikasi sun‘iy kanallarga ko‘cha boshladi. Z.Do‘simov tadqiq qilgan *sqa* (ariq yoki kanalning boshlanish joyi - *Toshsqa, Arnasaqa*) gidronimik indikator bunga yorqin misoldir. Ko‘pchilik tadqiqotchilar bu so‘zni arabcha *sug‘orish* so‘ziga bog‘lagan bo‘lsa-da, buning tarixiy-lingvistik ildizlari qadimgi eroniy *saka* (shoxcha, tarmoq) so‘zi bilan ham hamohang bo‘lib, daryodan ajralib chiqqan yirik sun‘iy tarmoqni anglatgan. Shuningdek, olim *yormish* (yorilgan, qazilgan kichik ariq - *Bo‘zyormish, Kichchiyormish*) va uning fonetik varianti

jaran/yorgan (*Tozayorgan, Eshimjaran*) gidronimlarini tahlil qiladi [3, B. 95-96.]. Bu terminlar tabiiy daryolar o'zanini o'zgartirgandan so'ng, qadimgi xorazmliklarning murakkab irrigatsiya tarmoqlarini (sun'iy yorilgan, qazilgan o'zanlarni) qanday shakllantirganini va ularni qanday nomlaganini ko'rsatib beradi. Bu N.Xodjaevaning daryolarni aniqlashda sug'orish tarixiga murojaat qilish kerakligi haqidagi tezisining sof lingvistik isbotidir.

Shu bilan birga, Z.Do'simov tuproq va grunt xususiyatlarini ifodalovchi toponimlarni ham tahlil qiladi. "Avesto" yaratilgan davrda ko'chmanchilikdan o'troq dehqonchilikka o'tish jarayoni yuz bergan. Bu jarayonda yerning sifati, tuproqning xususiyati hayot-mamot masalasiga aylangan. Olim Xorazm toponimiyasidagi qayir (yumshoq, qumloq yer, qovun ekiladigan bo'z yer - *Orqaqayir, Bangining qayiri*), bo'z (qo'riq, o'zlashtirilmagan yer - *Bo'zqal'a, Bo'zyop*), *taqir* (*Oqtaqir*) kabi indikatorlarning tarixiy taraqqiyotini qadimgi turkiy va eroniy qatlamlarning o'zaro sintezi sifatida baholaydi. Bu nomlar "Avesto"da tasvirlangan Aryanam Vayjah o'lkasining real dehqonchilik landshafti va iqlimini lisoniy jihatdan qayta tiklaydi

N.J.Xodjaeva "Avesto" va pehlaviy manbalaridagi tog' va ko'llarni tasniflar ekan, ularni qat'iy ravishda ikkiga: *real mavjud bo'lgan* va *mifik* (afsonaviy) makonlarga ajratadi [1, B. 16]. Ammo, vaqt o'tishi bilan mifologik makonlar qanday qilib real geografiyaga va mahalliy toponimikaga ko'chib o'tadi? Z. Do'simov onomastikadagi bu murakkab jarayonni desakralizatsiya (muqaddaslikdan mahrum bo'lish) va mifonimlarning toponimizatsiyasi orqali tushuntirib beradi.

Qadimgi zardushtiylik mifologiyasi va "Avesto" dunyoqarashiga ko'ra, olam yaxshilik (Ahura Mazda) va yovuzlik (Ahriman) kuchlari o'rtasidagi kurash maydonidir. Yovuzlik kuchlarining xizmatkorlari - *daevas* (dev)lar deb atalgan. Ming yillar o'tib, Xorazm va Orolbo'yi hududiga yangi etnoslar kirib kelganida, ular sahro o'rtasidagi ulkan, haybatli qadimiy qal'alar xarobalarini va chuqur qurigan kanallar o'rnini ko'rib, bunday inshootlarni oddiy odamlar qurishi mumkin emas, bularni faqat "dev"lar qurgan deb ishonganlar. Natijada, Xorazm toponimiyasida *Devkesgan, Devsolgan, Devqal'a* kabi nomlar paydo bo'lgan [3, B. 203]. Bu jarayon avestaviy mifologiyaning asrlar osha real geografiyaga qanday ko'chib o'tganini ko'rsatadigan yorqin onomastik dalildir. Shuningdek, Z. Do'simov mahalliy aholi orasida zardushtiylikning izi sifatida saqlanib qolgan etnokonfessional toponimlarni ham tahlil qiladi. Masalan, *Gavrqal'a* (Xazarasp va Xo'jayli yaqinida) toponimi arab va islom istilosidan avvalgi davrga oid bo'lib, V.V.Bartoldga tayangan holda *gavr* so'zini *gebr / gabr* (otashparast, zardushtiy) so'zining fonetik varianti ekanligini isbotlaydi. Bu esa mazkur qal'alar aynan zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan qadimgi aholining makoni bo'lganligini va bu tarixiy haqiqat toponimda muhrlanib qolganligini tasdiqlaydi.

Keyinchalik islom dini kirib kelgach, qadimgi zardushtiylikning muqaddas sajdagohlari va olov manzillari o'rnida islomiy ziyoratgohlar paydo bo'ldi.

Z.Do'simov buni *avliyo, pir, xo'ja, eshon* kabi indikatorlar ishtirokida yasalgan toponimlar (masalan, *Avliyoota, Xo'jaqal'a, Eshonto'pi*) misolida tushuntiradi. Xalq xotirasidagi muqaddas makon (sakral geografiya) o'z joyini o'zgartirmagan, faqat uning nomi va diniy libosi (mafkurasi) o'zgargan, xolos.

Z.Do'simovning ilmiy merosini N.J.Xodjaevaning tarixiy-geografik tadqiqotlari bilan qiyosiy-sintetik tahlil qilish o'zbek nomshunosligida quyidagi muhim xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. Agar tarixchilar (N. Xodjaeva va boshqalar) "Avesto" geografiyasini makro miqyosda lokalizatsiya qilib, Markaziy Osiyo xaritasiga chizgan bo'lsalar, Z.Do'simov bu makromakanni mikrotoponimika, dialektologiya va etimologiya vositasida lingvistik jihatdan "jonlantirdi". Olim mahalliy aholi nutqidagi jonli so'zlar va joy nomlarining qadimgi avestaviy qatlam bilan uzilmas zanjirini ko'rsatib berdi.

2. Z.Do'simov asoslagan stratigrafik tahlil metodi orqali "Avesto" davri leksikasining qanday qilib turkiy va arab tillari ta'siri ostida adaptatsiya bo'lganini, ammo o'z genetik negizini yo'qotmaganini ko'rish mumkin. Gidronimik indikatorlarning (*yap, arna, o'zak, saqa, chungul*) va oronimik tushunchalarning (*dahma, chungul*) tarixiy fonetikasi bunga yaqqol misoldir.

3. "Avesto"dagi muqaddas ilohlar, farishtalar va taqvim nomlarining (*Tishtriya, Nohid, Bahman, Obon* va hokazo) desakralizatsiya jarayoniga uchrab, avval maishiy leksikaga, so'ngra o'zbek antroponimikasiga singib ketishi jarayoni Z.Do'simov tomonidan chuqur lingvo-kulturologik tahlil qilingan.

4. Z. Do'simovning tadqiqotlari "Avesto" shunchaki o'lik tildagi diniy kitob emasligini, balki uning so'zlari, tushunchalari va nomlari bugungi o'zbek tilining (ayniqsa, Xorazm vohasi shevalari va toponimiyasi)ga singib ketgan substrat ekanligini ilmiy jihatdan qat'iy isbotlaydi.

Bu xulosalar professor Zaribboy Do'simov yaratgan onomastik maktabning naqadar keng ko'lamli, fanlararo (tarix, geografiya, tilshunoslik) integratsiyaga asoslangan va jahon andozalari darajasidagi fundamental tadqiqotlar ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ходжаева Н. Дж. Историческая география Центральной Азии по данным "Авесты" и пехлевийских источников: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Душанбе, 2000. - С. 11-25.

2. Дьяконов И.М. Восточный Иран до Кира. История иранского государства и культуры. - М.: Наука, 1971. - С. 122-154.

3. Дўсимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Дисс. ... д-ра филол. наук. - Ташкент, 1989. 3.Дўсимов. Танланган асарлар. III жилд. - Бухоро: Durdona, 2026. - Б. 280.

4. Дўсимов З., Тиллаева М.Б. Хоразм ономастикасининг шаклланиши ва “Авесто”. - Тошкент: Фан, 2010. З.Дўсимов. Танланган асарлар. I жилд. - Бухоро: Durdona, 2026. - Б. 142-208).
5. Матниязов А. Р. Қадимги Хоразм ёзма ёдгорликларининг график ва фонетик хусусиятлари (X-XV аср манбалари асосида): Дисс. ... фалсафа доктори (PhD). - Тошкент: ТДШУ, 2020. - Б. 107-123.